
Les sitges ibèriques de la Bassa (Santa Margarida i els Monjos): aproximació al període ibèric tardà a la conca del Foix

Alejandro Ros

*Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia
Universitat de Barcelona*

Resum

L'objectiu de la nostra comunicació és revisar els materials procedents de dues sitges ibèriques de la Bassa, actualment dipositades al Museu de Vilafranca-Museu del Vi. Les sitges ibèriques de la Bassa es van descobrir fortuïtament l'any 1944 i foren excavades per Pere Giró i Romeu. Hem utilitzat criteris actualitzats en la revalorització d'aquest material per afinar més la cronologia d'amortització de les sitges que establim que fou durant la primera meitat del segle I aC. Els resultats es contrasten amb altres informacions arqueològiques del Penedès com la sitja del Bellester, amortitzada entre els segles II-I aC; el camp de sitges de Mas Castellar, que s'abandona durant la primera meitat del segle II aC; o la vila romana del Camp d'Aviació (Santa Margarida i els Monjos). Aquestes dades permeten observar com es produeix durant el segle II aC al Penedès una proliferació de sitges isolades o camps de sitges. El fenomen respon a una expansió agrària protagonitzada pel món ibèric. D'altra banda, també és interessant assenyalar l'amortització d'una *arula* en una de les dues sitges de la Bassa.

Paraules clau

Ibèric tardà, sitges, Cessetania, *arula*

Resumen

Los silos ibéricos de la Bassa (Santa Margarida i els Monjos): aproximación al período ibérico tardío en la cuenca del Foix

El objetivo de nuestra comunicación es revisar los materiales procedentes de dos silos ibéricos de la Bassa, actualmente depositados en el Museo de Vilafranca-Museu del Vi. Los silos ibéricos de la Bassa se descubrieron fortuitamente en 1944 y fueron excavados por Pere Giró i Romeu. Hemos utilizado criterios actualizados en la revalorización de este material para afinar más la cronología de amortización de los silos que establecemos que fue durante la primera mitad del siglo I aC. Los resultados se contrastan con otras informaciones arqueológicas del Penedès como el silo del Bellester, amortizado entre los siglos II-I aC; el campo de silos de Mas Castellar, que se abandona durante la primera mitad del siglo II aC; o la villa romana del Camp d'Aviació (Santa Margarida i els Monjos). Estos datos permiten observar como se produce durante el siglo II aC una proliferación de silos aislados o campos de silos en el Penedès. El fenómeno responde a una expansión agraria protagonizada por el mundo ibérico. Además es interesante señalar la amortización de una *arula* en uno de los dos silos de la Bassa.

Palabras clave

Ibérico tardío, silos, Cessetania, *arula*

Abstract

The Iberian silos at La Bassa (Santa Margarida i els Monjos): an approach to the late Iberian period in the Foix basin

The aim of our paper is to review the materials from the two Iberian silos at La Bassa, now in the Vilafranca del Penedès Wine Museum. The Iberian silos at La Bassa were discovered by chance in 1944 and were excavated by Pere Giró i Romeu. We have used up-to-date criteria for refining the chronology of use of the silos which, as we have established, were in operation in the first half of the 1st century BC. The results are compared with other archaeological information about El Penedès such as the silo at Bellester, used between the 2nd and 1st centuries BC; the field of silos at Mas Castellar, which was abandoned in the first half of the 2nd century BC; or the Roman villa at the Aviation Field (Santa Margarida i els Monjos). Those data allow us to observe the proliferation in the 2nd century BC in the Penedès of isolated silos or fields of silos. The phenomenon is part of an agrarian expansion by the Iberian world. It is also interesting to point out the use of an *arula* in one of the two silos at la Bassa.

Keywords

Late Iberian, silos, Cessetania, *arula*

Introducció i situació del jaciment

L'objecte d'aquest treball és l'estudi del conjunt de materials exhumats en el decurs de les campanyes dutes a terme el maig del 1944 en dues sitges a la Bassa (Santa Margarida i els Monjos, Alt Penedès), actualment conservades al Museu de Vilafranca. Volem agrair al personal del Museu de Vilafranca, i especialment a Maria Rosa Senabre, que ens ha facilitat la consulta d'aquests materials i dels *Quaderns de Camp* de Pere Giró i Romeu.

Els avanços efectuats en la tipologia ceràmica ens han permès realitzar la revisió d'aquests materials i afinar la seva cronologia. Els resultats de l'estudi es relacionen amb la recerca que sobre el poblament ibèric tardà i la romanització del Penedès hem realitzat durant els darrers anys.

Les sitges de la Bassa es van descobrir fortuïtament en una zona actualment urbana, ocupada per una illa de cases a la perifèria oest del nucli de Santa Margarida i els Monjos, entre el passeig Fluvial (paral·lel a la riba dreta del riu Foix) i l'avinguda de Cal Rubió. Les seves coordenades UTM són X = 388000 i Y = 4575500, i l'altitud sobre el nivell del mar és de 170 metres (fig. 1). Antigament s'hi conreava la vinya. Les sitges aparegueren amb motiu de la construcció d'una rasa per canalitzar el desguàs del camí veïnal dels Monjos al caseriu de Cal Rubió, el maig del 1944. Les sitges es van trobar a una profunditat d'1,30 me-

tres, excavades en les capes argiloses del subsòl (GIRÓ, 1944, pàg. 330).

Quan es tingué notícia de la troballa de les sitges, la sitja número I havia estat destruïda pels obrers que hi treballaven. Tenia forma ovoide, 1,80 metres d'amplada i 1,70 metres d'altura (fig. 2). El material que es recuperà en aquesta sitja, molt esmicolat (ceràmica comuna ibèrica, ceràmica de cuina romana i mitja base de columna, no descrita per Pere Giró) no aportà informació. Afortunadament la sitja número II només fou afectada lateralment (fig. 2). També tenia forma ovoide (amb 1,76 metres de diàmetre en la part més ampla). S'identificaren tres estrats dels quals només l'estrat B proporcionà uns materials bastant homogenis que presentem a continuació.

Anàlisi dels materials

Vaixella fina d'importació

Ceràmica de vernís negre

– Fragment de vora, paret i fons que permet reconstruir el perfil sencer d'una campaniana B de la forma Lamboglia 1/Morel 2323 (fig. 3, 1). La pasta és ocre i no s'observa el desgredant. El vernís és negre i brillant. Està decorada amb estries concèntriques a la part inferior de la superfície interna. La cronologia és de la primera meitat del se-

Figura 1. Situació de la Bassa i altres jaciments esmentats en el text.

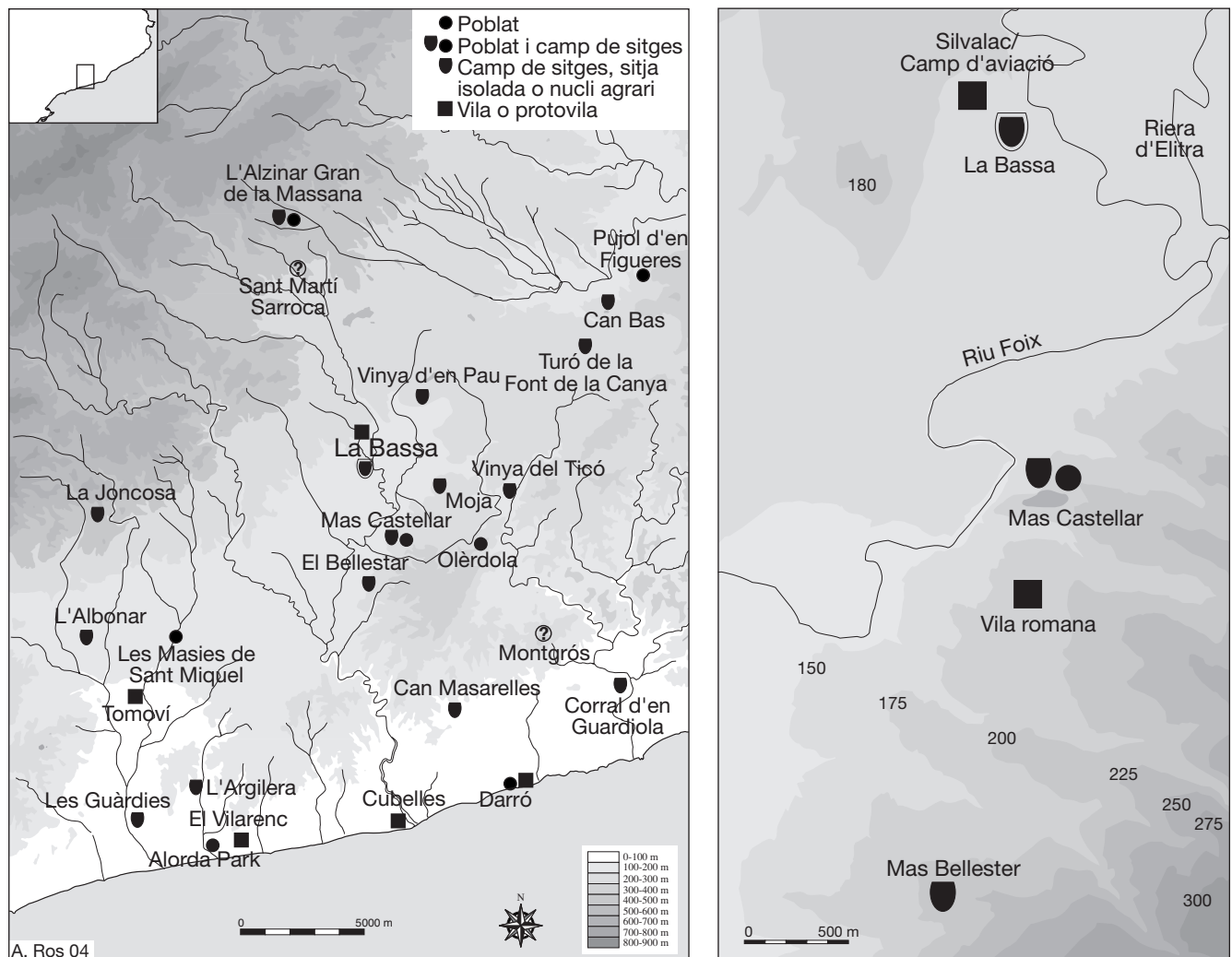
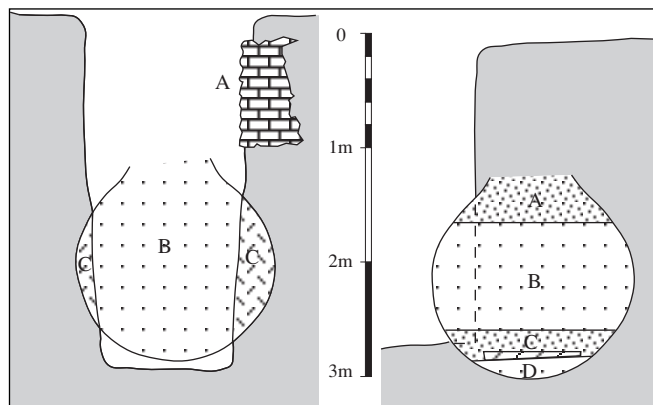

Figura 2. Restituïció del perfil de les sitges ibèriques de la Bassa (retocat a partir de GIRÓ, 1944).

gle i aC i, com a molt tard, podria arribar fins al 40 aC. Les dimensions de la peça són: 160 mm de diàmetre de la vora, 106 mm de diàmetre de la base i 56 mm d'altura.

- Fragment de la vora d'una pàtera de ceràmica campaniana del cercle de la B pertanyent a la forma Lamboglia 5 (fig. 3, 2). La pasta és de color ocre, fina, bastant dura, ben decantada, amb partícules negres i mica platejada. El vernís és negre, poc espès i no gaire ben adherit. Presenta un color lleugerament ataronjat. El diàmetre de la vora és de 200 mm.

- Fragment de la vora d'una pàtera de ceràmica campaniana del cercle de la B pertanyent a la forma Lamboglia 5 (fig. 3, 3). La pasta és de color ocre, dura, fina, amb desgredant de partícules negres i marrons. El vernís és de color negre mat, bastant espès i ben adherit. El diàmetre de la vora és de 170 mm.

- Fragment del fons d'una pàtera de ceràmica campaniana del cercle de la B pertanyent a la forma Lamboglia 5-7 (fig. 3, 4). La pasta és ocre, fina, amb desgredant poc abundant de partícules negres. El vernís és de color negre mat, ben adherit i poc espès. Està decorada amb estries concèntriques a la part inferior de la superfície interna i estries a rodeta. El diàmetre de la base és de 80 mm.

- Fragment del fons d'una pàtera de ceràmica campaniana del cercle de la B pertanyent a la forma Lamboglia 5-7 (fig. 3, 5). La pasta és ocre, fina, amb desgredant de calç i mica daurada. El vernís és de color negre mat, bastant perdut a la superfície interna. Està decorada amb estries concèntriques a la part inferior de la superfície interna. En el fons extern hi ha una inscripció amb dues lletres ibèriques de l'alfabet oriental que diuen «bar». El diàmetre de la base és de 66 mm.

Ceràmica de parets fines

- Fragment del fons de ceràmica de parets fines corresponent, segurament, a alguna de les variants de la forma Mayet III (fig. 3, 6) (LÓPEZ MULLOR, 1989). Pasta de color ocre, laminada, amb desgredant petit de color marró, molt abundant. La presència de partícules de calç és més escassa. El diàmetre de la base és de 54 mm.

Ceràmica ibèrica

Entre la ceràmica ibèrica, hi ha dues imitacions de la forma Lamboglia 1, realitzades en ceràmica grisa: bols, càlats, grans contenidors i gerres amb la vora de perfil zoomorf.

- Fragment de vora, paret i fons que permet reconstruir

el perfil sencer d'un bol de ceràmica ibèrica comuna de coccio oxidant (fig. 3, 8). La pasta és de color taronja, dura, poc fina, amb desgredant abundant de calç. La superfície no presenta cap tractament. Les dimensions de la peça són: 190 mm de diàmetre de la vora, 58 mm de diàmetre de la base i 60 mm d'altura.

- Fragment de vora, paret i fons que permet reconstruir el perfil sencer d'un bol en ceràmica ibèrica grisa que imita la forma Lamboglia 1 de la campaniana B (fig. 3, 9). La pasta és de color gris, fina, poc dura, amb partícules marrons. La superfície és de color gris fort. Les dimensions de la peça són: 149 mm de diàmetre de la vora, 100 mm de diàmetre de la base i 53 mm d'altura.

Les imitacions en ceràmica ibèrica de vaixel·la de taula de vernís negre són bastant freqüents. A la ciutat de Lleida, per exemple, s'han trobat imitacions mimètiques de la forma Lamboglia 1 en una producció local que ha perdut l'engal·la vermella (AQUILUÉ *et al.*, 2000, 381), mentre que a Empúries (BARBERÀ *et al.*, 1993, 26) també apareix una forma en ceràmica grisa emporitana que imita la Lamboglia 1.

- Fragment de la vora d'un bol en ceràmica ibèrica grisa que recorda vagament la forma de Campaniana B Lamboglia 1 (perquè té dues estries sota la vora exterior) (fig. 3, 10). La pasta és de color gris, fina, poc dura, amb partícules marrons. La superfície és de color gris fort. El diàmetre de la vora és de 130 mm.

- Fragment de la vora d'un gobelet de ceràmica ibèrica oxidada, imitació de parets fines (fig. 3, 7). La pasta és vermellosa, ben depurada i es trenca amb facilitat. Imita la forma Mayet II, de cronologia del darrer quart del segle II aC fins a l'època augusta. El diàmetre de la vora és de 86 mm. Aquestes imitacions en ceràmica ibèrica de parets fines són bastants freqüents, a la Torre dels Encantats (Arenys de Mar) també se'n troben (BRUGUERA *et al.*, 2004, 21).

- Fragment de vora de ceràmica comuna ibèrica de coccio oxidant (fig. 3, 11). Pasta taronja, poc dura amb abundant desgredant de calç de mida gran, partícules marrons i grises i mica platejada microscòpica. La superfície no presenta cap tractament. El diàmetre de la vora és de 130 mm.

- Fragment de vora de ceràmica comuna ibèrica de coccio oxidant, amb la vora de coll de cigne (fig. 3, 17). Pasta marronosa, poc dura amb desgredant abundant de calç i mica platejada i daurada. La superfície no presenta cap tractament. El diàmetre de la vora és de 114 mm.

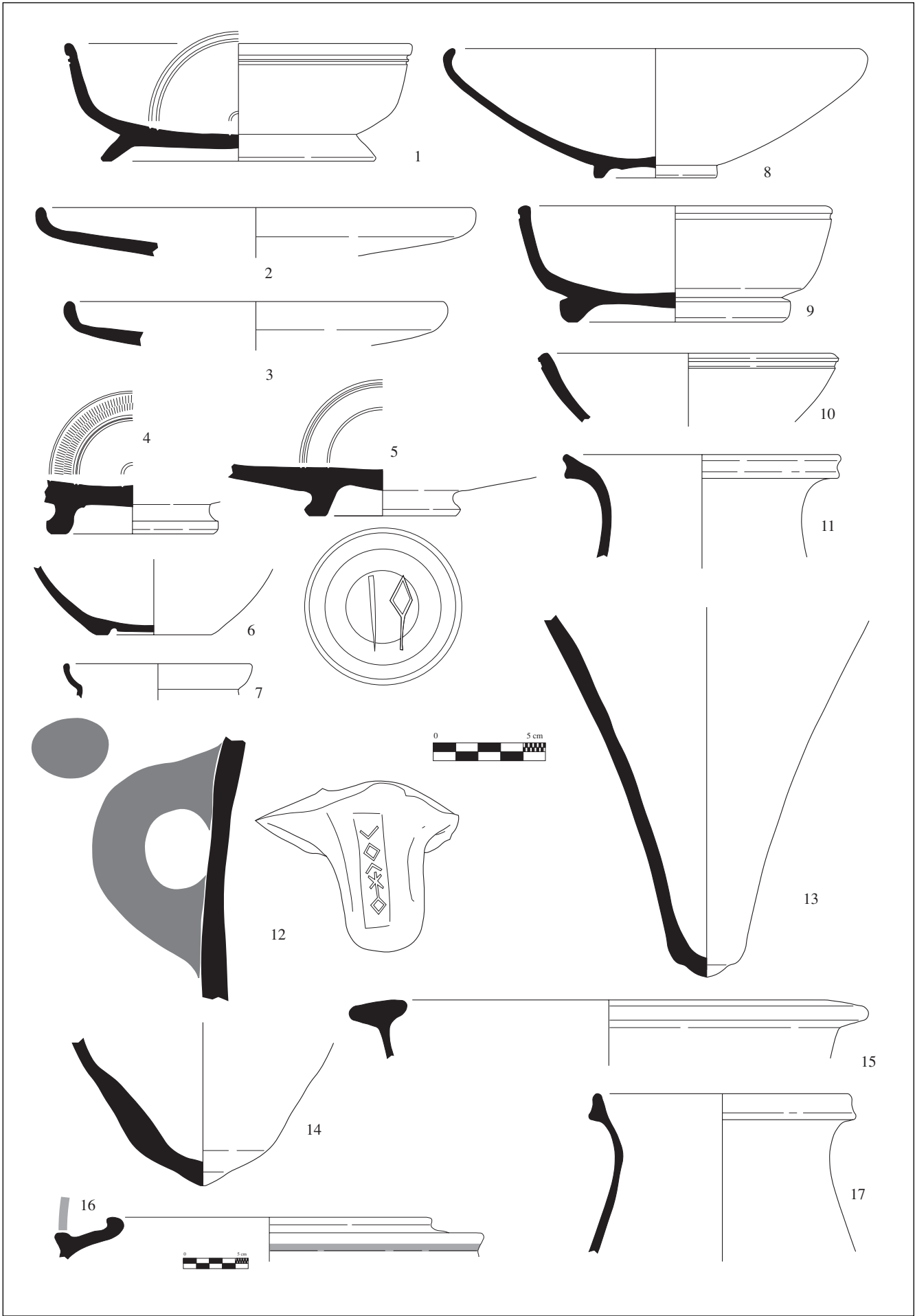
- Fragment de la vora d'un càlat (fig. 3, 15). Pasta taronja, poc dura, fina amb desgredant de calç petit i molt abundant. S'observen restes de pintura vinosa a la vora, però està tan perduda que no podem distingir quin motiu representa. El diàmetre de la vora és de 240 mm.

- Fragment de la vora d'un contenidor amb decoració pintada (fig. 3, 16). Pasta taronja, fina, mitjanament dura amb calç abundant de mida petita i mitjana. La pintura és de color vinós, i s'ha aplicat sense una preparació prèvia de la superfície, en forma de bandes. El diàmetre de la vora és de 260 mm.

Àmfores

- Fragment d'una nansa de secció circular d'una àmfora ibèrica. La pasta és de color taronja, fina, dura, ben decantada. S'aprecien partícules marrons i de calç de mida petita. La superfície externa és de color groguenc. Sobre l'arc

Figura 3. Materials procedents de la sitja 2 de la Bassa.

de la nansa hi ha una inscripció ibèrica realitzada abans de la cocció amb matriu negativa. La inscripció diu u.r'.ce.bo.r (SILES, 1985 inscripció núm. 1.444). La peça s'ha inclòs en altres estudis (PÉREZ SUÑER I REVILLA CALVO, 1997, pàg. 362; SANMARTÍ *et al.*, 2004, pàg. 393).

– Piu d'àmfora ibèrica. Pasta taronja, fina, poc dura, amb desgredant molt abundant de calç i partícules marrons.

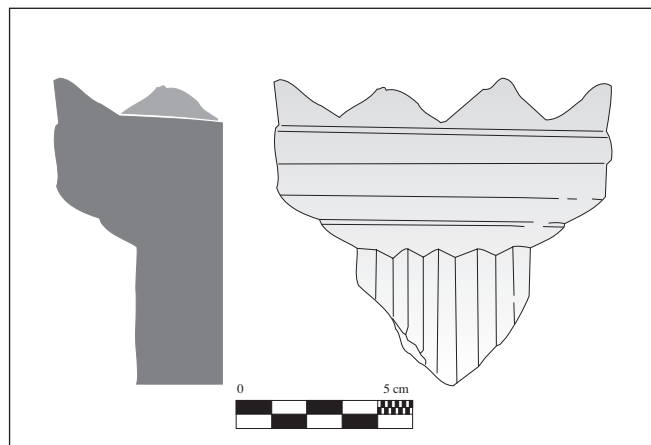
– Piu d'àmfora ibèrica. Pasta taronja, fina, poc dura, amb desgredant molt abundant de calç.

També resten fragments informes i nanses d'àmfores itàliques indeterminades que no hem dibuixat.

Arula

Realitzada en pedra calcària (fig. 4). El cos és de planta circular amb banda i bisell al coronament de planta quadrangular. No se n'ha conservat la base. El coronament està rematat per quatre triangles a la cara anterior i posterior i tres als laterals. El cos està decorat amb estries com si es tractés d'una columna. No s'observen restes de decoració, però sí que s'han conservat les ranures que s'efectuaren per realitzar el coronament. És anepigràfica. A la zona penedesenca s'han documentat nou *arules* més (Ros, 2005, pàg. 150-156): *arula* de Cal Gallego (les Cabanyes), *arula* de la Bisbal del Penedès, *arula* de Cal Noia (Castellví de la Marca), *arula* del Casalot d'Espuny, dues *arulae* de la Vinya d'en Pau (Vilafranca del Penedès) (Ros, 2003, pàg. 198-199), *arula* de Darró (Vilanova i la Geltrú), *arula* de la Massana (Font-rubí) (PRINCIPAL *et al.*, 1996) i *arula* de Cal Miret de Montsarre (Sant Martí Sarroca).

Figura 4. *Arula* procedent de la sitja 2 de la Bassa.

Cronologia dels materials

Els materials presentats, especialment les importacions de vernís negre –Lamboglia 1 i 5/7– i les parets fines, ens indiquen que les sitges de la Bassa s'amortitzen en un moment tardà (durant la primera meitat del segle I aC).

Relacions territorials

Les sitges de la Bassa poden relacionar-se amb altres jaciments del terme de Santa Margarida i els Monjos com els que ara exposem a continuació.

La vila romana del Camp d'Aviació dels Monjos

L'amortització dels dipòsits de la Bassa durant el final del

període ibèric es pot relacionar amb el naixement de la vila romana del Camp d'Aviació dels Monjos, que ocupa un ampli sector just a 50 metres a l'oest de les sitges. Segons els *Quaderns de Camp* de Pere Giró i Romeu, del dia 26 març de 1939, aquest trobà, en el que havia estat camp d'aviació durant la Guerra Civil (INÍGUEZ, 2002), els materials següents:

– Algun fragment de ceràmica comuna romana, sigilada, campaniana i d'àmfora (no detallades).

– Fragments de mosaic policrom.

– Paviment d'argamassa (*opus signinum*) i trossos de marbre de colors col·locats plans, a més de nombroses plaques de marbre prim treballat que deuria formar part d'algun tipus d'enrajolat...

– Fragments de tègula.

– Dolia.

– Trossos d'estuc.

– També s'identificà una zona central d'uns 200 metres quadrats, en la qual el conreu sempre ha quedat estèril, amb tres basaments de columna en una de les entrades. Dins d'aquesta àrea es localitzaren dos «dipòsits» de pedra de forma rectangular amb graons de marbre per descendir-hi, només citat en la *Carta arqueològica de Barcelona*, publicada l'any 1945 (ALMAGRO *et al.*, 1945, pàg. 142) i identificat com a part d'unes termes.

– Sota el paviment es trobaren peces de plom que formaven part de les canalitzacions.

L'Inventari del patrimoni arqueològic de Catalunya recull que el mes d'octubre del 1990 es notificà la localització de vuit o nou àmfores en fer unes obres en l'empresa Sylvalac SA, dins l'àrea ocupada pel polígon industrial, a tocar de la zona de conreu on es coneixia la ubicació del jaciment romà. Les àmfores, que estaven senceres, se les emportà el propietari de l'empresa a la seva residència de Santander sense donar-ne part a ningú.

Segons totes les informacions es tracta d'un assentament agrícola d'època romanorepublicana –o protovila (Ros, 2003-2004, 205)– i inici del període imperial, de caràcter realment important. Per la identificació de mosaics, columnes, conduccions subterrànies i els dos petits dipòsits amb graons, podríem parlar d'una vila romana, amb una *pars urbana* opulent i rica i una *pars rustica*. A causa de les esplanacions es podria haver destruït totalment la vila, fins i tot el paviment, però la troballa del 90 fa pensar en un assentament més gran. No es deixa de banda la possibilitat que hi hagi a sota un assentament agrícola anterior.

Lamentablement no hem pogut localitzar aquests materials: ni els descrits per Pere Giró i Romeu en els *Quaderns de Camp*, ni tampoc els que espolià el propietari de l'Empresa Sylvalac SA. Per això es difícil establir quina fou l'evolució de la zona. De moment tenim clar que hi ha dues sitges ibèriques datades durant la primera meitat del segle I aC. D'una altra banda hi ha les restes que, a partir de la descripció de Pere Giró semblen correspondre a una vila romana d'època imperial. Quin era el tipus d'assentament al qual corresponien les sitges ibèriques i quina és la data de fundació de la vila romana són ara per ara una incògnita.

El Bellester (Santa Margarida i els Monjos)

A la Masia del Bellester (el Ballestar o el Ballestà) l'agost de 1967 Pere Giró i Romeu trobà: el fragment de vora d'una pàtera realitzada en ceràmica Campaniana A de la for-

ma Lamboglia 5-7/Morel 2252, que proporciona una cronologia entre el 175 i el 50 aC, dolia i tègules. Pere Giró i Romeu reflecteix en els *Quaderns de Camp* del 7 d'agost de 1967 que «este material procede de un silo que el arado descobrí casualmente, existiendo en el mismo campo de un jornal de extensión señales de otros silos que habría que excavar» (ROS, en premsa).

Mas Castellar (Santa Margarida i els Monjos)

Mas Castellar és un poblat i camp de sitges de l'ibèric antic i ple, situat a uns dos quilòmetres al sud de l'emplaçament de la Bassa, molt a prop del molí de l'Abadal (UTM: X = 388500, Y = 4574000). Les excavacions de Pere Giró i Romeu (GIRÓ, 1960-61) no han proporcionat ceràmica campaniana A tardana i la ceràmica campaniana B és mínima i no apareix en les amortitzacions de les sitges. Tot plegat ens fa decantar per una cronologia d'abandonament de la primera meitat del segle II aC, tot i que la presència de ceràmica campaniana B ens pot indicar la pervivència de poblament residual (no hi ha cap sitja amortitzada durant aquest moment) durant la segona meitat del segle II i el segle I aC. La cronologia inicialment establerta per al jaciment és bastant tardana, entre els anys 175 i 100 aC, en considerar que la major part del vernís negre procedeix d'un taller provincial amb aquesta data (GIRÓ, 1960-61, pàg. 172). La revisió del material (ROS, 2000) ens indica que una part important està constituït per ceràmica de vernís negre dels tallers de Roses que ens situa en una cronologia del segle III aC. Jordi Principal ja havia apuntat la idea que part del material fos vaixel·la dels tallers de Roses a partir de les formes detallades en la publicació de l'establiment (PRINCIPAL, 1998, pàg. 31). Entre les formes de ceràmica campaniana A representades n'hi ha que es corresponen amb la campaniana A antiga i mitjana: Lamboglia 45, Lamboglia 23, Lamboglia 36, Lamboglia 33, Morel 2157 a1. La forma Lamboglia 45 no sobrepassa el 200 aC; la forma Lamboglia 23 desapareix al segon quart del segle II aC; les formes Lamboglia 36 i 33 es rarifiquen a partir del final del segle II aC. La forma més tardana que s'identifica és el plat de la forma Lamboglia 27 B/ Morel 2820. Hi ha una absència evident de les formes característiques de ceràmica campaniana A tardana (les formes Lamboglia 55, 5/7 o 6), fet que ens fa suposar un abandonament de l'establiment a la primera meitat del segle II aC. A aquest fet hem d'afegir que la ceràmica campaniana B apareguda constitueix una part poc representativa del conjunt (8%) i no apareix en els reblliments de les sitges, sinó en contextos superficials. La presència de ceràmica campaniana B ens pot indicar la pervivència de poblament durant la segona meitat del segle II i el segle I aC que no ocuparia el camp de sitges, ja que no hi ha cap sitja amortitzada durant aquest moment (ROS, 2000, pàg. 82-88; 2003-2004, pàg. 219-210).

Interpretació de les sitges de la Bassa

L'existència de dues sitges a menys d'un metre de separació entre les dues permet plantejar que podrien haver format part d'una àrea d'emmagatzematge més extensa, amb altres estructures de dipòsit (com el cas de Vinya d'en Pau o Mas Castellar), però no s'han trobat en continuar les construccions. Correspondrien a un assentament indígena

(així ho indica l'epigrafia), fortament romanitzat (per exemple l'*arula*), que és amortitzat durant la primera meitat del segle I aC. Pel que fa al primer moment en què s'utilitzen aquestes sitges, es podria situar durant el segle II aC, poc després de l'abandó de Mas Castellar. Possiblement la situació més encimbellada de Mas Castellar (s'alça uns 40 metres sobre la plana) expliqui per què a partir del segle II aC deixi d'utilitzar-se en benefici de punts a cotes més baixes com la Bassa o el Bellester (ROS, en premsa).

Les dues sitges poden correspondre o bé a algun nucli d'hàbitat dispers (com l'Argilera) o al contrari, formar part d'algun nucli d'activitat econòmica especialitzada (com Vinya d'en Pau o Mas Castellar). La segona opció, però, és menys probable que la primera, ja que de moment no han aparegut més sitges a la zona. La fundació de la vila romana no queda gaire clara, ja que només es coneixen els materials que va descriure Pere Giró i Romeu. No creiem que en cap cas els materials de les sitges de la Bassa pertanyessin a la vila romana, extrem que es confirmaria per l'epigrafia ibèrica. Però Pere Giró ens parla de ceràmica campaniana a la zona de la vila, el que ens podria indicar (a manca de més dades) un origen republicà per a la vila i un funcionament paral·lel amb el nucli ibèric de les sitges de la Bassa. Aquesta hipòtesi no és desgavellada i encaixaria amb un moment inicial d'ocupació romana del territori (MIRET *et al.*, 1988; ROS, 2003-2004, pàg. 228-230) que s'ha documentat a altres punts costaners com Darró (LÓPEZ MULLOR *et al.*, 1992) o el Vilarenc.

Bibliografia

- AQUILUÉ, Xavier; GARCÍA, Joaquim; GUITART, Josep (coord.) (2000). *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors i comercialització a la Península Ibèrica*. Taula rodona, Empúries, 4 i 5 de juny de 1998. Mataró, 412 pàgines.
- ALMAGRO BASCH, Martín; SERRA RÀFOLS, Josep de; COLOMINAS ROCA, Josep (1945). *Carta arqueològica de España*. Barcelona. Madrid: CSIC, Instituto Diego Velázquez. 240 pàgines.
- BOSCH, Josep Maria; MESTRES, Josep; MOLIST, Núria; ROS, Alejandro; SENABRE, Maria Rosa; SOCIAS, Joan (2003). «Olèrdola i el seu territori en els segles II i I aC». *Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. El Vendrell, 2001. Pàg. 349-361.
- BARBERÀ I FABRÀS, Josep; NOLLA I BRUFAU, Josep M.; MATA I ENRICH, Elvira (1993). *La ceràmica grisa emporitana*. Cuadernos de arqueología (Estaquirot); 6. Barcelona, 97 pàgines.
- BRUGUERA, Ramon; GARCIA, David; ROS, Alejandro (2004). «El conjunt ceràmic del poblat ibèric de la Torre dels Encantats (Arenys de Mar, Maresme)». *Catàleg de l'exposició*. Arenys de Mar, pàg. 12-25.
- FERRER SOLER, Albert; GIRÓ ROMEU, Pere (1945). «La colección prehistórica del Museo de Vilafranca del Penedès». *Ampurias*, V. Pàg. 185-210.
- GIRÓ ROMEU, Pere (1944). «Una estación ibérica en Els Monjos». *Ampurias VI*. Pàg. 330-333.
- GIRÓ ROMEU, Pere (1960-61). «El poblado prerromano de Mas Castellà, Monjos, Vilafranca del Panadés». *Ampurias XXII-XXIII*. Barcelona, pàg. 159-182.
- ÍÑIGUEZ, David (2002). *El Vesper de la Gloriosa. L'avia-*

- ció republicana durant la Guerra Civil*. Calafell: Llibres de la Matrícula, 6. 238 pàgines.
- LÓPEZ MULLOR, Albert (1989). *Las Cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*. Quaderns científics i tècnics, 2. 345 pàgines.
- LÓPEZ MULLOR, Albert; FIERRO, Xavier (1992). «Un conjunt ceràmic d'època baix-republicana trobat a l'establiment ibèric de Darró, Vilanova i la Geltrú». *Miscel·lània Penedesenca* XV, pàg. 137-182.
- MIRET, Magí; SANMARTÍ, Joan; SANTACANA, Joan (1988). «La evolución y el cambio de modelo de poblamiento ibérico ante la romanización: un ejemplo». *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*. Madrid, pàg. 79-88.
- MOREL, Jean Paul (1981). *La céramique campanienne*, vols. I i II. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 244. Roma.
- PÉREZ SUÑER, Josep M.; REVILLA CALVO, Víctor (1997). «Sellos ibéricos sobre ánfora». *Actas del XXIV Congreso Nacional de Arqueología*. Murcia, pàg. 359-366.
- PRINCIPAL-PONCE, Jordi (1998). *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III aC*. Oxford: BAR International Series 729.
- PRINCIPAL-PONCE, Jordi; ROVIRA, Jordi; SANTACANA, Joan (1996). «Sobre alguns elements culturals d'època iberoromana: el cas concret de les *arulae* penedesenques». *Miscel·lània penedesenca* XXIV, pàg. 333-348.
- ROS MATEOS, Alejandro (2000). *El poblament ibèric tardà i la romanització del Penedès*. Memòria de llicenciatura inèdita. Universitat de Barcelona.
- ROS MATEOS, Alejandro (2003). «El camp de sitges de Vinya d'en Pau (Vilafranca del Penedès). Revalorització dels materials dipositats al Museu de Vilafranca». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13. Pàg. 191-209.
- ROS MATEOS, Alejandro (2003-2004). «El món ibèric tardà i la romanització al Penedès». *Fonaments*, 10-11. Pàg. 213-244.
- ROS MATEOS, Alejandro (2005). «Ideologia i ritual: aportació a l'estudi sobre la religiositat de la Cessetània». *Revista de la Fundació Privada Catalana per a l'Arqueologia Ibèrica*, I. Pàg. 145-182.
- ROS MATEOS, Alejandro (en premsa). «El treball agrícola al Penedès: canvis i continuïtat (segles III-I aC)». *III Seminari d'Història del Penedès. Els treballs i el món del treball al Penedès Històric*, tardor del 2004.
- SANMARTÍ, Joan; BRUGUERA, Ramon; MIÑARRO, Marta (2004). «Las ánforas ibéricas de la costa de Cataluña». *Documents d'Archéologie Méridionale*, 27. Pàg. 379-403.
- SILES, Jaime (1985). *Léxico de inscripciones ibérica*. 437 pàgines.